

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการ

การพัฒนาเครือข่ายวิชาการเพื่อสนับสนุนความเป็นธรรม
สำหรับกลุ่มเกษตรกรในระบบพันธสัญญา

โดย

ไพสิฐ พาณิชย์กุล

ทศพล ทรรคนกุลพันธ์

คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ได้รับทุนสนับสนุนโดย

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)

กรกฎาคม 2555

บทสรุปผู้บริหาร

การนำเอางานวิจัยมาสนับสนุนการพัฒนากระบวนวิธีปฏิบัติการแรงงาน ทำให้ลักษณะของงานวิจัยนี้มีความแตกต่างไปจากงานวิจัยทางวิชาการโดยทั่วไป ในส่วนสำคัญๆดังต่อไปนี้

ในระดับของวิธีคิด และ กระบวนการวิจัย

งานวิจัยนี้ออกแบบระบบในลักษณะการดำเนินการร่วมกันสามฝ่าย ซึ่งประกอบด้วย เกษตรกรภายใต้ระบบเกษตรพันธสัญญา นักพัฒนาเอกชน และนักวิชาการ ดังนั้น ลักษณะของกระบวนการวิจัยจึงให้ความสำคัญกับการพัฒนาระบบการทำงานควบคู่ไปกับขบวนการวิจัย ซึ่งเป็นวัตถุประสงค์ของการออกแบบและพัฒนาระบบการดำเนินการที่ต้องการที่จะให้เกษตรกร ซึ่งถูกกดทับอยู่ภายใต้โครงสร้างการผลิตทางการเกษตรเป็นผู้แสดงออกหลัก ในฐานะที่เป็นเจ้าของปัญหาทั้งหลายโดยตัวเกษตรกรเอง ดังนั้น การออกแบบระบบการทำงานจึงต้องดำเนินการในหลายมิติพร้อมๆกัน และในขณะเดียวกันก็ต้องมีเข็มมุ่งของขบวนการที่ต้องไปในทิศทางเดียวกัน และเสริมแรงของแต่ละฝ่ายซึ่งกันและกัน

ด้วยเหตุดังนั้น ในกระบวนการทำงานนี้สามารถที่จะแบ่งกลุ่มกระบวนการทำงานสำคัญๆในด้านต่างๆดังต่อไปนี้

งานกระบวนการด้านวิชาการ

งานระบบฐานข้อมูลวิชาการ

ข้อค้นพบอันสำคัญยิ่งในด้านระบบข้อมูลข่าวสารที่เกี่ยวกับองค์ความรู้เกี่ยวกับระบบเกษตรพันธสัญญาคือความไม่สมมาตรของระบบข้อมูลข่าวสาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อมูลในทางองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับ “ระบบ” จากการศึกษาพบข้อมูลทางวิชาการที่สนับสนุนระบบการผลิตแบบเกษตรพันธสัญญาว่าเป็นระบบที่มีประสิทธิภาพในการผลิต เพราะภายใต้ระบบการผลิตดังกล่าวสามารถที่สร้างความมั่นใจในจำนวนผลผลิตที่มีคุณภาพเพื่อจะสามารถป้อนเข้าสู่อุตสาหกรรมเกษตรและอาหารได้อย่างต่อเนื่อง ข้อมูลที่ไม่สมมาตรกันดังกล่าว ทำให้เกิดการที่กักเอาเองโดยกระบวนการทางวิชาการและในที่สุดก็สรุปเป็นความรู้แบบมหภาคหยาบๆลอยๆประทับใจความชอบธรรมให้กับระบบการผลิตแบบพันธสัญญาผ่านทางความมีชื่อเสียงของนักวิชาการและสถาบันการศึกษา

จากกระบวนการดำเนินการร่วมกันระหว่างฝ่ายต่างๆเพื่อตรวจสอบสภาพความเป็นจริงที่เกิดขึ้นต่อเกษตรกร ชุมชน หน่วยงานภาครัฐ และกลุ่มธุรกิจที่เกี่ยวข้อง ทำให้เห็นความจริงยิ่งกว่าที่ซ่อนอยู่ภายใต้พรมนโยบายสาธารณะในการพัฒนาระบบเกษตรกรรมของประเทศที่อยู่ในอำนาจและอิทธิพลของ

ฝ่ายต่างๆยกเว้นตัวเกษตรกรที่ไร้อำนาจต่อรอง เพราะนโยบายและกฎหมายไม่ได้สนับสนุนและเสริมสร้างอำนาจต่อรองให้กับเกษตรกร และยิ่งในปัจจุบันที่ระบบการเกษตรของประเทศตกอยู่ภายใต้โครงสร้างการผลิตแบบธุรกิจอุตสาหกรรมการเกษตรและอาหาร ที่มีโครงข่ายธุรกิจประสานกันเป็นพันธมิตรกันจนสามารถที่จะผูกขาดแบบครบวงจรตั้งแต่ต้นน้ำ-กลางน้ำ-ปลายน้ำของธุรกิจ ผนวกกับการได้รับการสนับสนุนจากทั้งนโยบายของรัฐในระดับต่างๆ และการเพิกเฉยไม่บังคับใช้กฎหมาย การไม่ปฏิรูปกฎหมายที่ไม่เป็นธรรม และที่สำคัญซึ่งกระบวนการดำเนินงานครั้งนี้พยายามที่จะชี้ให้เห็นก็คือ การขาดระบบกฎหมาย¹ ที่ดีและมีประสิทธิภาพในการจัดความสัมพันธ์และสร้างหลักประกันให้กับสังคมไทยที่ตกอยู่ภายใต้ระบบธุรกิจอุตสาหกรรมการเกษตรและอาหารโดยการชี้นำของภาคธุรกิจเอกชน ในขณะที่กลไกของภาครัฐล้มเหลวโดยสิ้นเชิงในการจัดความสัมพันธ์และถ่วงดุลย์ที่เป็นธรรม การจัดโครงสร้างองค์กรของภาครัฐในด้านกระบวนการยุติธรรมที่จะทำให้เกษตรกรสามารถที่จะเข้าถึงและได้รับการคุ้มครองโดยกฎหมายให้ได้รับความเป็นธรรมเพราะไร้อำนาจในการต่อรองและจำยอมต้องอยู่ในระบบการเกษตรแบบพันธสัญญาที่ไม่เหมาะสม ซึ่งในการดำเนินการในระยะหลังของโครงการได้พยายามที่จะพัฒนาระบบกระบวนการยุติธรรมชุมชนเพื่อเป็นกลไกที่จะทำให้เกษตรกรสามารถที่จะใช้ในการตรวจสอบให้การดำเนินการเป็นไปตามข้อตกลง และในระยะต่อไปหากการพัฒนากระบวนการยุติธรรมชุมชนประสบความสำเร็จก็อาจจะสามารถยกระดับไปสู่การทำหน้าที่ในการตรวจสอบกระบวนการทำสัญญาให้เกิดความเป็นธรรมระหว่างเกษตรกรกับเครือข่ายของบริษัทธุรกิจอุตสาหกรรมการเกษตรและอาหาร

กระบวนการทำงานทางวิชาการดังที่กล่าวมาข้างต้น เป็นการผสมผสานระหว่างสภาพความเป็นจริงของความพร้อมของเกษตรกร ความพร้อมและการสนับสนุนขององค์กรภาครัฐในระดับพื้นที่ ผนวกกับการนำเอาแนวคิดต่างๆในทางวิชาการเข้าไปหนุนช่วยเพื่อแสวงหาแนวทางการแก้ไขปัญหา ซึ่งจากกระบวนการดำเนินการพบว่า ในแต่ละพื้นที่ ในแต่ละประเภทของการผลิต ในแต่ละกลุ่มของเกษตรกร และภายใต้เงื่อนไขและพฤติกรรมของเครือข่ายบริษัทธุรกิจอุตสาหกรรมการเกษตรและอาหารที่แตกต่างกัน จึงต้องการคำตอบและแนวทางในการแก้ไขปัญหาที่ต่างกัน ระบบฐานข้อมูลและกระบวนการทำงานทางวิชาการก็ผันแปรแตกต่างกัน

¹ ระบบกฎหมายในที่นี้ ประกอบด้วย

1. แนวคิดของกฎหมายในที่นี้หมายถึงแนวคิดใหม่ๆที่สอดคล้องและเหมาะสมกับสถานการณ์
2. ชุดของบทบัญญัติในลำดับศักดิ์ของกฎหมายในลำดับต่างๆที่สอดคล้องกับแนวคิด
3. กลไกในการบังคับให้เป็นไปตามบทบัญญัติของกฎหมายและต้องสอดคล้องกับแนวคิด

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าประเด็นสำคัญของงานระบบฐานข้อมูลทางวิชาการจึงอยู่ที่กระบวนการในการเลือกใช้ข้อมูลว่าจะใช้กรอบคิดในการเลือกชุดของข้อมูลเพื่อนำไปสู่กระบวนการสร้างความรู้ว่าจะใช้ข้อมูลชุดใดระหว่าง “ประสิทธิภาพและความสำเร็จของระบบการผลิต”² กับชุดข้อมูลที่ว่าด้วย “ความเป็นธรรม คุณภาพชีวิต ระบบสวัสดิการของเกษตรกร” ในฐานะที่เป็นผู้ผลิตอาหารให้กับสังคม และด้วยเหตุของความแตกต่างของพื้นฐานความคิดดังกล่าวนี้จึงทำให้งานทางวิชาการมุ่งที่จะตอบโจทย์ในแต่ละกรอบคิดที่แตกต่างกัน

และจากจุดตัดของความแตกต่างของสองกรอบคิดดังกล่าวในแง่ของกระบวนการดำเนินงานเพื่อการเปลี่ยนแปลงจึงเป็นโจทย์ที่ยังคงต้องการหลายภาคส่วนที่จะเข้ามาช่วยกันสนับสนุนกรอบความคิดที่ว่าด้วย “ประสิทธิภาพของระบบการผลิตทางการเกษตรแบบพันธสัญญา” ที่เกษตรกรไร้อำนาจต่อรอง กลุ่มผู้บริโภคอ่อนแอ ภาครัฐไร้อำนาจ สื่อถูกใช้เพื่อประโยชน์ทางธุรกิจ กลุ่มเครือข่ายธุรกิจใช้ระบบ CSR เพื่อการโฆษณาชวนเชื่อรวมถึงวิธีการทั้งทางกฎหมายและวิธีการนอกกฎหมาย ฯลฯ กันอย่างไร

งานการสังเคราะห์ความรู้จากกระบวนการดำเนินการ

ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้นว่าระบบการดำเนินการเป็นการดำเนินการร่วมกันกับฝ่ายต่างๆ ซึ่งประกอบด้วย แกนนำเกษตรกรภายใต้ระบบเกษตรพันธสัญญา นักพัฒนาเอกชน และนักวิชาการ จึงทำให้มีการออกแบบระบบการทำงานร่วม โดยมีเป้าหมายเพื่อการสร้างความเปลี่ยนแปลงของสภาพความไม่เป็นธรรมที่เกษตรกรภายใต้ระบบเกษตรพันธสัญญาต้องแบกรับ

ดังนั้น ในส่วนของงานวิชาการที่เกี่ยวข้องกับการสนับสนุนกระบวนการทำงานจึงประกอบด้วยงานใน สี่ ระดับ คือ

- 1.งานการสังเคราะห์และการสร้างความรู้ความเข้าใจในด้านต่างๆของระบบเกษตรพันธสัญญา
- 2.งานการปฏิบัติการทางวิชาการเพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลง
- 3.งานการสร้างเครือข่ายทางวิชาการ
- 4.งานการผลิตและออกแบบสื่อเพื่อสนับสนุนการเคลื่อนไหว

ดังมีรายละเอียดโดยสังเขปดังนี้

² ซึ่งแทบจะไม่ปรากฏงานระบบฐานข้อมูลของความล้มเหลวของเกษตรกรที่อยู่ภายใต้ระบบการผลิตแบบนี้มากนักเมื่อเปรียบเทียบกับในเชิงสัดส่วนของข้อมูล

1.งานการสังเคราะห์และการสร้างความรู้ความเข้าใจในด้านต่างๆของระบบเกษตรพันธสัญญา

ข้อค้นพบโดยภาพรวมจากการศึกษา พบว่า เกษตรกรภายใต้ระบบการผลิตแบบพันธสัญญา (Contract Farming) กำลังเผชิญหน้ากับโครงสร้างระบบการผลิตและการตลาดที่ซับซ้อนและซบเซาอย่างเป็นระบบ จนเป็นเหตุให้เกิดความไม่มั่นคงทั้งต่อคุณภาพชีวิต ต่อรายได้ และต่อระบบทรัพย์สินของเกษตรกร

ยิ่งไปกว่านั้น จากการศึกษาพบว่าปัญหาของระบบเกษตรพันธสัญญานั้นหาได้จำกัดอยู่เฉพาะแก่ตัวเกษตรกรเท่านั้น แต่เห็นถึงแนวโน้มที่ลุกลามคาบเกี่ยวไปถึงคุณภาพชีวิตของผู้บริโภค และความมั่นคงด้านอาหาร ซึ่งเป็นประเด็นสาธารณะสำหรับประชาชนทั่วไปอีกด้วย

การศึกษาครั้งนี้ พบว่าสถานการณ์ดังกล่าวเป็นผลมาจากปัจจัยที่สำคัญๆสำคัญสามประการได้แก่

เกษตรกรเสียเปรียบแบบ “ครบวงจร” ทั้งนี้ เพื่อความเข้าใจปรากฏการณ์ที่สลับซับซ้อนของวงจรแห่งการเอาเปรียบและจากผลการศึกษาที่ค้นพบจึงผลิตงานกึ่งวิชาการผสมผสานกับงานการสนับสนุนการเคลื่อนไหวของกลุ่มเกษตรกรจึงเรียกววงจรที่กดทับอย่างสลับซับซ้อนในเชิงสัญญา ว่าเป็น “บ่วงบาตผูกขาดเกษตรกร”

ประการที่สอง คือ ระบบข่าวสารและการจัดการความรู้ที่ทำให้ความรู้เกี่ยวกับระบบเกษตรพันธสัญญาถูกนำเสนอต่อสังคมเพียงด้านเดียว คือ “ประสิทธิภาพ” โดยละเลยมิติด้าน “ความเป็นธรรม” ซึ่งมีผลสำคัญที่จรรโลงให้ระบบเกษตรพันธสัญญาให้คงดำรงอยู่ได้อย่างแนบเนียนในสังคมสมัยใหม่ แม้จะมีความไม่เป็นธรรมและมีกระบวนการซบเซาอย่างเป็นระบบกับทั้งตัวเกษตรกรเอง ผู้บริโภค และระบบนิเวศน์ สิ่งแวดล้อม

และประการสุดท้าย จากการศึกษาพบว่าภายใต้โครงสร้างการผลิต และระบบการจัดการความรู้ ข้อมูลข่าวสารที่ไม่เป็นธรรม บทบาทของระบบกฎหมายแทบจะไม่ได้เข้ามาทำหน้าที่ในการเข้ามาถ่วงดุลให้เกิดความเป็นธรรมเลย ในทางตรงกันข้ามโดยความรู้การดำเนินการตามกฎหมายกลับกลายเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างที่เปียดับเกษตรกร และเป็นเครื่องมือในการพอกให้การผลิตเกษตรกรเอง ผู้บริโภค และระบบนิเวศน์ สิ่งแวดล้อม กลายเป็นสิ่งที่ถูกกฎหมายแต่ไม่เป็นธรรม

จากการศึกษานอกจากจะพบว่าระบบการเกษตรแบบพันธสัญญา (ในทางความเป็นจริง) ได้สร้างโครงสร้างความไม่เป็นธรรมให้เกิดขึ้นแล้ว งานในทางวิชาการเมื่อดำเนินการร่วมกับการปฏิบัติการทางวิชาการเพื่อการเปลี่ยนแปลงแล้ว ยังสามารถที่จะเข้าใจถึงเงื่อนไขปัจจัยต่างๆและการดำเนินการโดย

ร่วมมือกันของเครือข่ายธุรกิจอุตสาหกรรมการเกษตรและอาหาร บทบาทของภาครัฐ และสถาบันทาง การเงินในลักษณะที่เป็นขบวนการที่ทำให้วงจรการผลิตของระบบเกษตรแบบพันธสัญญาสามารถดึงดูด ให้เกษตรกรเข้าสู่โครงสร้าง ดังต่อไปนี้

1. โครงสร้างระบบเกษตรที่ไม่เป็นธรรม

จากการศึกษา พบว่า ชีวิตของเกษตรกรในระบบพันธสัญญาได้ดำเนินไปบนเส้นทางและ วงจรที่สร้างความเสียหายเปรียบซึ่งอยู่ติดกันอย่างเป็นระบบ ขณะเดียวกันผู้บริโภคก็เสียหายจากระบบการ ผลิตแบบนี้ซึ่งเป็นระบบเช่นกัน โดยพบว่า กลไกหลักที่เป็นจักรกลทำให้ระบบการผลิตภาคเกษตรลึกลับ ดั้งนี้ คือ ฝ่ายบริษัทอุตสาหกรรมการเกษตรที่มุ่งแต่จะแสวงหากำไรสูงสุด และภาครัฐที่รอรับผลประโยชน์ จนวนางเฉยปล่อยให้บริษัทเก็บเกี่ยวผลประโยชน์อันไม่เป็นธรรมจากผู้บริโภคและเกษตรกร เส้นทางและ วงจรเช่นนี้ อาจจะเรียกกันว่า “บ่วงบาตผูกขาดชีวิตของเกษตรกร”

ในระบบเกษตรพันธสัญญา เกษตรกรนั้นไร้ซึ่ง “สิทธิของเกษตรกร”³ การไร้ซึ่งสิทธิ ดังกล่าวส่งผลให้เกษตรกรไม่มีอำนาจต่อรองมากนักและตั้งอยู่บนความเสี่ยง เพราะ สิทธิหรือหลักประกัน ในทางด้านปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดิน พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ นั้น ถึงแม้เกษตรกรจะมีในครอบครองแต่ก็เหมือน ไม่มี เพราะข้อสัญญาได้จำกัดการใช้ไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ ซึ่งบริษัท อุตสาหกรรมเกษตรถือว่าเป็น “ทรัพย์สิน” ของบริษัท เกษตรกรไม่มีสิทธิเก็บ กั้น เพาะพันธุ์เหล่านี้ด้วย ตัวเอง ทำให้ต้นทุนการผลิตสูงกว่าที่จำเป็น และเกษตรกรจำต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิตมูลฐานนี้เสมอ เป็น เหตุให้อำนาจในการต่อรองธุรกิจของเกษตรกรมีน้อย ประกอบกับความเสี่ยงใหญ่น้อยจิปาละที่เกิดขึ้น เสมอในการผลิตภาคเกษตร ทำให้เกษตรกรมีโอกาสสูงที่จะขาดทุนและเป็นหนี้ ซึ่งอาจนำไปสู่การสูญเสีย ที่ดินทำกินอีกในลำดับถัดไป ยกตัวอย่างเช่น เกษตรกรผู้เลี้ยงหมูรายหนึ่งในจังหวัดเชียงใหม่ซึ่งเคยเป็นถึง นักเลี้ยงหมูระดับครูที่มีรายได้มากในระยะแรก แต่ในระยะยาวด้วยการลงทุนที่สูงขึ้นๆ โดยไม่มีทางลด ต้นทุน เช่น การเก็บพันธุ์หมูไว้เลี้ยงเอง ได้เลย ทำให้เกษตรกรรายนั้นเป็นหนี้สินล้นพ้นตัวจนถูกดำเนินคดี และยึดที่ดินทำกินในที่สุด

³ สิทธิของเกษตรกรในที่นี้มีความหมายครอบคลุมถึง สิทธิในด้านต่างๆดังต่อไปนี้

ประการแรก	เกษตรกรพึงมีสิทธิ (ได้รับความคุ้มครอง) ในด้านการเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตที่อยู่ในครอบครอง
ประการที่สอง	เกษตรกรต้องสามารถเข้าถึงและมีสิทธิใช้ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการเกษตร
ประการที่สาม	เกษตรกรต้องมีอำนาจในการต่อรองผลประโยชน์ทางธุรกิจอย่างเป็นธรรม
ประการที่สี่	เกษตรกรมีสิทธิเหนือชีวิต การดำรงชีพ ทางเลือกในการดำรงไว้ซึ่งวิถีการผลิตตามวัฒนธรรมของตน
ประการสุดท้าย	เกษตรกรต้องได้รับการประกันการเข้าถึงแหล่งข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับการเกษตรและธุรกิจอย่าง ครบถ้วนรอบด้าน

นอกจากเกษตรกรจะไร้ซึ่งปัจจัยการผลิตในระบบพันธสัญญาแล้ว การผลิตในระบบดังกล่าวยังเป็นการผลิตแบบอุตสาหกรรมเกษตรเข้มข้น เน้นการผลิตในปริมาณมากๆ และลงทุนจมเกี่ยวกับอุปกรณ์การเลี้ยงสูง เช่น โรงเรือนเลี้ยงไก่ กระชังปลา เป็นต้น ภายใต้อุดมการณ์การผลิตแบบนี้ ทำให้การผลิตของเกษตรกรมีแนวโน้มในการใช้ทรัพยากรเข้มข้นมากตามกัน ซึ่งการใช้ทรัพยากรของเกษตรกรแต่ละรายย่อมเป็นการเบียดบังการใช้ทรัพยากรของผู้ใช้รายอื่นไปโดยสภาพ นอกจากนี้ยังนำมาซึ่งความเสื่อมสลายของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมด้วย ยกตัวอย่างเช่น การเลี้ยงปลากระชังในแม่น้ำมูลทำให้แม่น้ำมูลเน่าเสีย เพราะปลากระชังกินและขับถ่ายมากเกินไปกว่าศักยภาพของสิ่งแวดล้อมจะรองรับได้ เป็นเหตุให้การเลี้ยงปลาในกระชังย้ายฐานการผลิตไปตลอดลำน้ำ เพราะน้ำเสียไม่สามารถใช้เลี้ยงปลาได้อีก อีกกรณีหนึ่งเช่น การเลี้ยงไก่ในอำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ที่ทำให้เกิดมลพิษทั้งกลิ่นและแมลงวันทั่วหมู่บ้าน ดังนี้ สังเกตได้ว่าผู้ที่แบกรับความเสียหายด้านนี้โดยตรงหาให้บริษัทไม่ แต่เป็นเกษตรกรผู้เป็นเจ้าของที่ดินและเพื่อนบ้านใกล้เคียง

ยิ่งไปกว่านั้น ถึงแม้เกษตรกรจำนวนหนึ่งจะเข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญาด้วยความเต็มใจและความหวังจะเพิ่มพูนฐานะทางเศรษฐกิจของตน โดยถือว่าบริษัทและตนเป็น “คู่ค้า” กัน แต่ระบบเกษตรพันธสัญญาก็ไม่ใช่ทางออกที่ดีในด้านธุรกิจ เพราะสัญญาการผลิตที่กำหนดความสัมพันธ์ระหว่างเกษตรกรกับบริษัทนั้นได้กำหนดเงื่อนไขการแบกรับความเสี่ยงที่ไม่เท่าเทียม อย่างที่ “คู่ค้า” ควรจะเป็น กล่าวคือ ความเสี่ยงในด้านการผลิตทั้งหมด และการตลาดเกือบทั้งหมดถูกผลักมาให้เกษตรกรแบกรับอยู่ฝ่ายเดียว โดยที่เกษตรกรมีอำนาจและข้อมูลในการต่อรองจำกัดมาก ทั้งนี้ พึงพิจารณาควบคู่ไปกับความเสี่ยงและความไม่แน่นอนที่เป็นเหตุธรรมดาในการผลิตภาคเกษตร เช่น ภัยธรรมชาติ แล้ง น้ำท่วม โรคพืช โรคสัตว์ ฯลฯ เมื่อเกิดเหตุไม่คาดคิดขึ้นมาเกษตรกรต้องแบกรับความเสี่ยงและความเสียหายไว้เกือบทั้งหมด เช่น กรณีการเลี้ยงปลาในกระชังหากน้ำเน่าเสียเป็นเหตุให้ปลาตาย เกษตรกรต้องแบกรับต้นทุนที่ลงไปแล้วเอง ส่วนบริษัทก็ถือว่าตนได้ขายปลาและอาหารเหล่านั้นเสร็จเด็ดขาดไปแล้ว เงินที่ยังค้างไว้ก็ถือว่าเป็นหนี้ของเกษตรกร ซึ่งบริษัทเสียหายเพียงแค่ค่าเสียโอกาสในการค้าและต้นทุนขององค์กรเองเท่านั้น (เช่น ค่าจ้างพนักงาน ค่าเช่าสำนักงาน ฯลฯ) นอกจากความเสี่ยงด้านการผลิตแล้วในด้านการตลาดบริษัทก็สามารถใช้ “ลูกเล่น” ได้หลากหลายในการบริหารความเสี่ยง เช่น มาจับปลาช้ากว่ากำหนด เพราะช่วงนั้นปลาล้นตลาดจึงไม่น่าจะขายได้ราคาดีเท่าที่ควร แต่เกษตรกรต้องให้อาหารปลาที่โตเต็มที่แล้วเพิ่มขึ้นอีกทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้นและระยะเวลาในการเฉลี่ยรายได้เพิ่มขึ้น

อีกประการ คือ ระบบเกษตรพันธสัญญามักใช้อำนาจแห่งสัญญากำหนดรายละเอียดวิธีการ ขั้นตอนในการผลิตอย่างเคร่งครัด โดยอ้างว่าเป็นวิทยาการการเกษตร แต่ปัญหาที่เกิดขึ้น คือ

บริษัทได้สินค้าตามความต้องการ แต่เกษตรกรต้องใช้แรงงานและเงินลงทุนอย่างเข้มข้นในการผลิต ด้วยวิธีการที่ต่างจากวิธีการดั้งเดิมของพวกเขา และพวกเขาต้องเรียนรู้และรับความเสี่ยงจากความรู้ที่นั่นโดยลำพัง ปัญหานี้เป็นการคุกคามความหลากหลายทางวัฒนธรรมของภาคเกษตร และชีวิตด้านอื่นๆ ของเกษตรกรด้วย เช่น การกลายเป็น “เกษตรกรไร้ญาติ” เพราะต้องลงแรงงานและเวลาอย่างเข้มข้น ไม่มีโอกาสในการร่วมกิจกรรมสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งส่งผลโดยตรงต่อคุณภาพชีวิตของเกษตรกร

และประการสุดท้าย คือ การตัดสินใจลงทุนในการผลิตเกษตรพันธสัญญา โดยปราศจากการให้ข้อมูลอย่างรอบด้าน ทั้งที่อยู่ในความรับผิดชอบของบริษัท และองค์ความรู้ของสังคมต่อระบบเกษตรพันธสัญญา ทำให้เกิดเกษตรหน้าใหม่ที่ลงไป “ลองผิดลองถูก” ในระบบการผลิตนี้อย่างต่อเนื่อง ผลก็คือในบรรดาเกษตรกรเหล่านั้นต้องสิ้นเนื้อประดาตัวไปหลายราย

ที่สำคัญ คือ ปรากฏการณ์เหล่านี้ไม่ได้เกิดขึ้นจากเงื่อนไขเฉพาะเจาะจงใดใด แต่เป็นกระบวนการที่บีบบังคับให้เกษตรกรต้องตัดสินใจและดำเนินการเกษตรของตนไปในแนวทางดังกล่าว เช่น เมื่อการเกษตรแบบเดิมไม่สามารถสร้างรายได้ที่มั่นคงและมากพอให้กับเกษตรกร ทำให้เกษตรกรต้องหาเงินเพื่อแสวงหาทางเอาตัวรอดในระบบเศรษฐกิจเงินตราเช่นปัจจุบัน เมื่อพบว่ามีระบบเกษตรที่ให้ความมั่นใจและความหวังในการสร้างรายได้ (แต่ไม่ให้ข้อมูลที่ครบถ้วน) เกษตรกรจึงเข้าร่วมกระแสการผลิตนั้น แต่เมื่อเข้าไปก็ต้องใช้เงินทุนสูงต้องเป็นหนี้ทำเกษตรกรเหล่านี้อยู่ในภาวะเข่างายออกยาก หากเมื่อไหร่ทำแล้วยังขาดทุนก็สูญเสียที่ดินทำกินไปในที่สุด ในขณะที่เดียวกันฝ่ายบริษัทก็ทำการตลาดอย่างเข้มข้นสร้างองค์ความรู้ที่จะช่วยให้เกษตรกรมั่นใจว่าระบบเกษตรพันธสัญญา “มีแต่เรื่องดี” เพราะในระบบนี้บริษัทสามารถได้สินค้าตามความต้องการทั้งคุณภาพและปริมาณ ในต้นทุนที่ต่ำ ไม่ต้องซื้อที่ดิน ไม่ต้องจ้างคนงานประจำ และไม่ต้องแบกรับความเสี่ยงไว้อะไรทั้งหมด ในทำนองเดียวกันภาครัฐก็คาดหวังให้บริษัทช่วยแบ่งเบาภาระในการแก้ปัญหาเกษตรกรที่รัฐทำมานานแต่ไม่สำเร็จ อีกทั้งยังคาดหวังผลประโยชน์จากบริษัทที่เติบโตด้วย กฎหมายและนโยบายหลายอย่างจึงเกื้อหนุนให้บริษัททำงานง่ายขึ้น และมีความมั่นคงมากขึ้นในความสัมพันธ์ระหว่างบริษัทกับเกษตรกร เช่น การคุ้มครองสิทธิเหนือพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ให้แก่บริษัท หรือการรับรองสัญญาที่หมิ่นเหม่ว่าจะเข้าข่ายสัญญาไม่เป็นธรรม ซึ่งเหตุการณ์ทั้งหมดนี้ผู้บริโภคมีส่วนเกี่ยวข้องในฐานะที่ “ถูกปิดหูปิดตา” จากกระบวนการผลิตสินค้าเกษตรทั้งหมดที่เกิดขึ้น

ดังนั้น จึงเห็นได้ว่าโครงสร้างการผลิตในเกษตรพันธสัญญา คือ บริษัทร่วมกับรัฐชุดรีดเกษตรกร แล้วผลักผู้บริโภคออกจากวงสนทนาไม่ให้อำนาจและไม่ให้เห็นปัญหา

2. การผูกขาดความรู้และข้อมูลข่าวสาร

กุญแจสำคัญของการอ้างไว้ซึ่งระบบการผลิตที่ไม่เป็นธรรมนี้ คือ การผูกขาดและชักใยข้อมูลข่าวสารของบริษัทและการวางเฉยของภาครัฐ เพราะสาธารณชนไม่มีโอกาสได้รับรู้เรื่องนี้ ส่วนเกษตรกรก็ถูกตัดขาดจากกระแสประสบการณ์ของเกษตรกรรายอื่นๆ จนไม่สามารถจัดการความรู้ขึ้นมาเพื่อตั้งรับและต่อรองกับระบบเกษตรพันธสัญญาได้อย่างมีประสิทธิภาพ เมื่อปราศจากชุดความรู้ดังกล่าวแล้ว ประสบการณ์ความล้มเหลวของเกษตรกรจึงกลายเป็นแค่ปัญหาส่วนตัว โทษตัวเองว่าความไม่เอาไหนของเกษตรกรเป็นรายบุคคล แทนที่จะ พินาศและวิพาศระบบการผลิตที่ไม่เป็นธรรมนี้

และด้วยความตระหนักถึงปัญหาดังกล่าวคณะทำงานจึงได้พยายามสร้างองค์ความรู้ให้แก่สังคมด้วยการสร้างสื่อ สร้างเครือข่ายนักวิชาการที่ตระหนักถึงปัญหาความไม่เป็นธรรมของระบบเกษตรพันธสัญญา และตีแผ่ความจริงและความคิดเห็นให้สาธารณชนเข้ามาร่วมตัดสินใจ เพื่อดำเนินการตามนี้

เทคนิคหนึ่งที่บริษัทนำมาใช้ คือ การสื่อสารมวลชนอย่างบูรณาการ (Integrate Mass Communication) ซึ่งเป็นการใช้สื่อหลากหลายรูปแบบสร้างข้อมูลและเรื่องราวต่างๆ ให้เกิดการสอดคล้องกันของข้อมูล เช่น ลงข้อมูลที่มีเนื้อหาเดียวกัน แต่อาจต่างผู้เขียน ในหนังสือพิมพ์ อินเทอร์เน็ต วารสารข่าว วารสารราชการ งานวิชาการ เป็นต้น ซึ่งกระบวนการนี้จะทำให้ผู้รับชนจำและเชื่อได้ง่ายกว่า เพราะเห็นว่าข้อมูลหลายแหล่งนั้นมุ่งไปเป็นทางเดียวกัน ทั้งนี้ เพื่อให้ผู้ชมรับฟังข้อมูลเกี่ยวกับภัยและภาพลักษณ์ของบริษัทไปตามแนวที่บริษัทวางแผน โดยกระบวนการนี้จะเกิดอย่างซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนผู้ชมจะจดจำภาพลักษณ์และข้อมูลที่ถูกวางแผนให้เชื่อเสียยิ่งกว่าข้อเท็จจริงของสินค้าและกระบวนการผลิตสินค้า นั้นๆ เช่น จำไปเองว่าสินค้าของผู้ผลิตรายหนึ่งเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม โดยไม่เคยรับรู้ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับสินค้าและกระบวนการผลิตสินค้านั้นเลย

ในขณะที่บริษัทได้ลงทุนมหาศาลเพื่อพัฒนาองค์ความรู้ที่สร้างความชอบธรรมผ่านเครือข่ายนักวิจัย นักวิชาการสาขาต่างๆ ในรูปแบบของทุนสนับสนุนการวิจัย การรับเข้าทำงาน การบริจจาค การสนับสนุนกิจกรรมสาธารณะบางประเภท หรือการแยกวิทยาการประสิทธิภาพการผลิตภาคเกษตรออกจากความรู้ด้านอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง กับ “ความเป็นธรรม” จนสิ้น ฯลฯ ดังจะเห็นได้ว่างานวิจัยและวิชาการส่วนใหญ่เกี่ยวกับเกษตรพันธสัญญาจะสนับสนุนให้พัฒนาระบบเกษตรพันธสัญญาด้วยเหตุผลด้านการส่งเสริมวิทยาการการเพาะปลูกและเพิ่มผลลัพธ์ทางเศรษฐกิจ แต่ไม่ได้พิจารณาถึง “ความเป็นธรรม” อย่างเพียงพอ และข้อมูลส่วนมากมุ่งเป้าไปในทิศทางเดียว คือ การส่งเสริมระบบเกษตรพันธ

สัญญา โดยทำให้เชื่อว่าเป็นสินค้าที่มีมาตรฐาน สะอาด ปลอดภัย สร้างรายได้ให้กับเกษตรกร การรับผิดชอบต่อสังคม เป็นต้น

ซึ่งในงานด้านสังคมการประเมินค่ากิจกรรมใดใดคงไม่อาจแยกปัจจัย “ประสิทธิภาพ” ออกจาก “ความเป็นธรรม” อย่างเด็ดขาดได้ เพราะปัจจัยทั้งสองจะช่วยเกื้อหนุนให้กิจกรรมนั้นๆ ดำเนินไปได้อย่างมีประโยชน์และยั่งยืน ซึ่งสังคมโดยรวมจะได้ประโยชน์มากที่สุดจากโครงสร้างที่มีประสิทธิภาพ และเป็นธรรม (เช่น ไม่มีใครลู่มาคว้าบาตรระบบเศรษฐกิจอย่างสุดโต่ง หรือไม่เกิดการใช้ความรุนแรงเพื่อตอบโต้ระบบเศรษฐกิจที่ไม่เป็นธรรม เป็นต้น)

3. ความไม่เพียงพอของกฎหมายในการบำบัดความอยุติธรรมแก่เกษตรกร

พิจารณาจากสภาพปัญหาของระบบเกษตรพันธสัญญาทั้งด้านโครงสร้างการผลิต และความสมดุลกันขององค์ความรู้ที่สะท้อนให้เห็นข้อดีข้อเสียของระบบเกษตรพันธสัญญาอย่างเป็นธรรมนั้น ย่อมพิจารณาได้ว่าบทบาทของกฎหมายในการสร้างความเป็นธรรมให้กับสังคมนั้นค่อนข้างจำกัดมาก ทั้งที่การกำหนดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลให้อยู่ในเงื่อนไขที่เป็นธรรมนั้นเป็นหน้าที่ของกฎหมายโดยตรง แต่ในกรณีเกษตรพันธสัญญานั้นดูเหมือนกฎหมายจะมีบทบาทในการจรรโลงและสร้างความมั่นคงและความมั่นใจให้กับบริษัทอุตสาหกรรมเกษตรในการขับเคลื่อนกลไกการผลิตภาคเกษตรที่ไม่เป็นธรรม

ปัญหาในการด้านกฎหมายที่ทำให้กฎหมายไม่ตอบสนองต่อความเดือดร้อนของเกษตรกรในระบบพันธสัญญา 4 ด้าน ประกอบด้วย

3.1 ปัญหาพื้นฐาน

3.1.1 การทำสัญญากันด้วยวาจา ซึ่งเมื่อต้องการที่จะพิจารณาถึงความผูกพันตามสัญญาก็ประสบปัญหาที่ไม่สามารถจะตรวจสอบข้อตกลงที่ทำต่อกันได้

3.1.2 การเข้ามารับช่วงของสัญญา ซึ่งเป็นกรณีการเปลี่ยนแปลงข้อสัญญาในสิ่งที่เป็นสาระสำคัญ โดยปกติแล้วจะต้องมีการทำสัญญากันใหม่ แต่ในกรณีที่พบจากการศึกษาก็คือในรุ่นลูกที่เข้ามารับช่วงต่อไม่ทราบรายละเอียดของสัญญา

3.1.3 การไม่ได้รับสัญญาฉบับเพื่อเก็บไว้เป็นหลักฐาน ในกรณีดังกล่าวนี้เป็นปัญหาที่พบมากที่สุดโดยเฉพาะในกรณีการปลูกอ้อย เพราะถูกเร่งให้เซ็นชื่อลงในสัญญา

3.1.4 การลงชื่อในสัญญาภายหลังจากที่รับเอาปัจจัยการผลิตต่างๆมาเพาะปลูกหรือเลี้ยงดูแล้ว ซึ่งเป็นการทำสัญญาที่จำยอมต้องยอมรับเงื่อนไขต่างๆของสัญญา

3.1.5 การปล่อยเงินกู้ในระบบในอัตราดอกเบี้ยสูงให้เกษตรกรก่อนแล้วให้ชำระหนี้โดยการปลูกข้าวโพดมาชดใช้หนี้

3.2 ปัญหาการเป็นคู่สัญญา

ปัญหาที่พบในทางปฏิบัติกรณีที่เป็น การปลูกพืช การทำสัญญาเกษตรกรจะทำสัญญากับผู้ที่ทำหน้าที่ในการรวบรวมผลผลิต ไม่ได้ทำสัญญากับบริษัทโดยตรง และผู้ที่ทำหน้าที่รวบรวมผลผลิตก็จะทำสัญญากับบริษัทอีกสัญญาหนึ่งต่างหาก ดังนั้น จึงเป็นการตัดตอนหน้าที่ความผูกพันทั้งหลายที่จะมีต่อเกษตรกร แต่บริษัทจะเป็นผู้ได้รับประโยชน์จากการทำสัญญาระหว่างผู้ที่ทำหน้าที่ในการรวบรวมกับเกษตรกร

นอกจากนั้น ถ้าหากเป็นกรณีการทำสัญญาเพื่อการเลี้ยงสัตว์ นอกจากเกษตรกรจะทำสัญญากับบริษัทแล้ว (ซึ่งอาจจะเป็นการทำสัญญาหลังจากที่รับปัจจัยการผลิตมาแล้ว จึงมาทำสัญญา) บริษัทได้กำหนดเงื่อนไขให้เกษตรกรต้องลงทุนในด้านโรงเรือน อุปกรณ์ ยา อาหาร ฯลฯ ซึ่งส่วนใหญ่แล้วเกษตรกรไม่มีเงินทุนหมุนเวียน หรือเงินที่จะลงทุน บริษัทก็จะอำนวยความสะดวกทำหนังสือถึงสถาบันการเงินเพื่อให้ปล่อยสินเชื่อให้แก่เกษตรกร ดังนั้น เกษตรกรก็ต้องผูกพันในหนี้เงินกู้ เพื่อมาลงทุนซื้อสินค้าของบริษัท(เท่านั้น) ซึ่งก็เท่ากับเกษตรกรลงทุนให้บริษัท ทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นที่ดิน โรงเรือน อุปกรณ์ ยา อาหาร แรงงาน ในกรณีเช่นนี้ หากผลขาดทุนจากการดำเนินการบริษัทก็ไม่ต้องรับผิดชอบใดๆ เพราะไม่ได้อยู่ในฐานะผู้กู้หรือผู้ค้ำประกัน แต่บริษัทได้ประโยชน์จากการที่มีผู้ลงทุนทุกสิ่งทุกอย่างให้

3.3 ปัญหาการไม่ปฏิบัติตามสัญญา

ประเด็นถกเถียงระหว่างเกษตรกร กับ บริษัทฯ ว่า ฝ่ายใดเป็นผู้ที่ไม่ปฏิบัติตามสัญญากันแน่ ซึ่งโดยทั่วไปก็มีข้อมูลที่กล่าวหากันไปมา แต่หากมองประเด็นเรื่องนี้โดยตั้งอยู่บนหลักความสุจริตแล้ว หากศึกษาจากวิธีการในการบริหารจัดการ และความผูกพันในหนี้แล้ว รวมตลอดถึง ระยะเวลาในการประกอบกิจการแล้ว จะพบว่า รูปแบบวิธีของการปฏิบัติตามสัญญา มีความแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่แตกต่างกันตามประเภทของการเพาะปลูก หรือการเลี้ยง

จากปัญหาดังกล่าวข้างต้น การถกเถียงก็จะเป็นที่ยุติเนื่องจากมีการใช้ข้อมูลกันคนลงชุด ดังนั้นจึงควรที่จะต้องมีการไกล่เกลี่ยของรัฐในระดับพื้นที่เพื่อทำหน้าที่ในการจัดทำระบบทะเบียนสัญญา การติดตามให้เป็นไปตามสัญญา การรับเรื่องร้องเรียน ฯลฯ เพื่อจะได้ยุติปัญหาพื้นฐานในเรื่องดังกล่าว

ในระดับพื้นที่ โดยตรวจสอบจากเกษตรกรทั้งที่เคยทำเกษตรกรแบบพันธสัญญาแล้วเลิกไป และที่กำลังทำอยู่ รวมถึงบุคคลที่เคยเป็นพนักงานของบริษัท พบว่า กรณีการไม่ปฏิบัติตามสัญญา

บริษัทมีวิธีการอธิบายว่าเป็นพฤติกรรมส่วนบุคคลของพนักงาน ไม่ได้เป็นการกระทำของบริษัท หรือเป็นปัญหาที่เกิดจากบุคคลที่บริษัทว่าจ้างให้มารับดำเนินการต่อ จึงไม่เกี่ยวข้องกับบริษัท แต่ในกรณีที่บริษัทจะต้องสูญเสียผลประโยชน์ หรือ กรณีที่เป็นจังหวะเวลาที่บริษัทจะได้กำไร บริษัทก็มักจะใช้วิธีการนอกสัญญา เช่น การรับเอาผลผลิตไปก่อนเวลาที่ตกลงกัน แต่ถ้าเป็นกรณีที่บริษัทจะเสียประโยชน์ก็มักอ้างว่าต้องรอคิวในการมารับเอาผลผลิต ซึ่งต้นทุนที่เกิดขึ้นจากระยะเวลาที่ทอดออกไปเป็นภาระที่เกษตรกรต้องรับผิดชอบ และเกษตรกรก็ไม่สามารถที่จะนำผลผลิตไปขายที่อื่นเพราะในข้อสัญญากำหนดว่าเป็นทรัพย์สินของบริษัท

กรณีของการปลูกพืช ข้อปัญหาที่เป็นการถกเถียงเกี่ยวกับการปฏิบัติตามสัญญาก็คือเรื่องคุณภาพของผลผลิตที่จะมีการรับซื้อ ซึ่งในกรณีที่ผลผลิตมีจำนวนน้อยก็就不用มีการตรวจสอบคุณภาพ แต่หากผลผลิตมีจำนวนมากก็จะตรวจสอบคุณภาพที่เกินไปจากข้อตกลง เป็นต้น

นอกจากปัญหาดังที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว กรณีปัญหาการไม่ปฏิบัติตามข้อสัญญาอีกประการหนึ่งก็คือ การที่บริษัทส่งมอบเมล็ดพันธุ์ หรือ ลูกสัตว์ที่จะเลี้ยง รวมถึงอาหาร ที่มีคุณภาพต่ำกว่าเกณฑ์มาให้เกษตรกร ซึ่งเป็นการยากที่จะตรวจสอบ ณ เวลารับของ เว้นแต่จะอาศัยประสบการณ์ของเกษตรกร แต่ก็ไม่ใช่ที่ยอมรับของบริษัท ตัวอย่างกรณีความไม่เป็นธรรมเหล่านี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของสภาพความไม่เป็นธรรม ที่มีอยู่จริงแต่อยู่นอกความรู้ของบุคลากรในทางกฎหมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้มีหน้าที่ทั้งตามกฎหมายและโดยจรรยาบรรณของวิชาชีพ

3.4 ปัญหาการเข้าถึงกระบวนการยุติธรรม

ในประเทศที่ให้ความสำคัญเรื่องความยุติธรรม จะมีการพัฒนาระบบการให้ความเป็นธรรมที่ทันสมัยและไม่วางเฉยกับปัญหา กล่าวโดยเฉพาะในทางด้านการเกษตรจะมีบทบัญญัติกฎหมายที่ส่งเสริมคุ้มครองปกป้องภาคเกษตรกรรมเป็นกรณีเฉพาะแบบครบวงจร มีบุคลากรที่มีความรู้รอบด้าน และมีความกล้าหาญในการเสนอปัญหาความไม่เป็นธรรมที่เกิดขึ้น มีสื่อสารมวลชนที่เปิดโอกาสให้ปัญหาของเกษตรกรถูกหยิบยกขึ้นเป็นนโยบายสาธารณะ กลไกของภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการเกษตรเกี่ยวข้องกับชีวิตเกษตรกรทั้งหลาย จะเป็นประเด็นหลักที่ถูกให้ความสำคัญในการปฏิบัติงาน

สำหรับประเทศไทย ปัญหาที่เป็นประเด็นเรื่องความไม่เป็นธรรมในรูปแบบต่างๆ เช่น การถูกกดราคาผลผลิต ปัจจัยการผลิตราคาสูง ไม่ได้มาตรฐาน หรือถูกปลอมปน ฯลฯ ปัญหาต่างๆเหล่านี้บ่อยครั้งมากที่จะพบว่ามีการนำคดีเข้าสู่กระบวนการยุติธรรม และนำไปสู่การวางกฎกติกาที่สร้างความเป็นธรรมให้แก่ทุกๆฝ่าย และสามารถชดเชยชดโอนโค่นกระบวนการทุจริตที่เป็นต้นเหตุที่สำคัญของการทำ

ให้กลไกของรัฐไม่ทำหน้าที่ตามที่กฎหมายกำหนด และที่ร้ายแรงกว่านั้นก็คือ กลไกการบัญญัติกฎหมาย กลไกการปรับปรุงกฎหมายถูกแทรกแซงและขัดขวางด้วย จึงทำให้ระบบกฎหมายของประเทศไทยล้าหลัง การดำเนินการเพื่อแก้ปัญหาของเกษตรกรในอดีตที่ผ่านมาติดอยู่ที่กลไกของฝ่ายบริหาร และกลไกกรรมาธิการรัฐสภา ซึ่งก็ทำให้การแก้ปัญหาเป็นกรณีเฉพาะหน้าและอยู่ในวงวนซ้ำๆ และในที่สุดก็ทำให้เกษตรกรต้องพึ่งการต่อรองกับฝ่ายการเมือง ซึ่งก็ไม่สามารถแก้ปัญหาในระดับพื้นฐานได้ ทั้งนี้ เพราะผลประโยชน์จำนวนมหาศาลที่กลุ่มผลประโยชน์ธุรกิจอุตสาหกรรมเกษตรและอาหาร เสนอเข้าสู่ตลาดทางการเมืองเพื่อและกับนโยบายทางอุตสาหกรรมเกษตรและอาหารที่ตนเองต้องการ ทำให้บทบาทของผู้ที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ฝ่ายบริหาร และข้าราชการประจำ รวมถึงกลไกรัฐสภา จึงครอบครองการจัดการกับปัญหาเอาไว้ ทำให้การเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมในทางด้านศาลยุติธรรมจึงไม่ถูกนำมาใช้ในเพื่อแก้ปัญหา และโดยที่ข้อจำกัดที่มีมาแต่เดิมของกระบวนการยุติธรรมก็ทำให้ข้อ ปัญหาความไม่เป็นธรรมในทางกฎหมายไม่สามารถที่จะเข้าสู่กระบวนการยุติธรรมได้ ทั้งนี้เนื่องจาก ข้อจำกัดเกี่ยวกับเรื่องพยานหลักฐานในทางคดี ความยากในการหาพยานหลักฐาน ค่าใช้จ่ายในการดำเนินคดี ความล่าช้าของคดีที่เกษตรกรต้องนำมาเปรียบเทียบซึ่งน้ำหนักระหว่างเวลาในการประกอบอาชีพกับ ระยะเวลาที่จะต้องเสียไปจากการพิจารณาคดี หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ การต่อสู้คดีของเกษตรกร ในทางศาลเป็นการต่อสู้คดีแบบโดดเดี่ยว ทั้งๆที่มีเกษตรกรที่ตกอยู่ในปัญหาความไม่เป็นธรรมแบบ เดียวกันหลายคน แต่ด้วยความกลัว ความไม่รู้ ความอาย ฯลฯ จึงทำให้การเรียกร้องความเป็นธรรม โดยการฟ้องคดีจึงเป็นช่องทางที่เกษตรกรไม่มีโอกาสใช้

อีกด้านหนึ่ง หากเปรียบเทียบกับกระบวนการยุติธรรมเพื่อการคุ้มครองผู้บริโภคในปัจจุบันซึ่งผ่านการต่อสู้เรียกร้องกันมาหลายปีเพื่อต้องการที่จะสร้างกระบวนการยุติธรรมที่ทำให้ผู้บริโภค สามารถเข้าถึงได้ง่าย เรียกว่า หลักการฟ้องคดีแบบกลุ่ม (Class Actions) เหตุที่ยกกรณีการต่อสู้ เรียกร้องเพื่อพัฒนากระบวนการยุติธรรมสำหรับผู้บริโภคมาเปรียบเทียบก็เพราะว่า สถานการณ์ความ ขัดแย้ง ปัญหาในกระบวนการยุติธรรม และความไม่เป็นธรรมในกรณีของเกษตรกรภายใต้ระบบเกษตร พันธ์สัญญา คล้ายคลึงกับคดีผู้บริโภค คือ ผู้เสียหายต้องเผชิญกับข้อจำกัดทั้งหลายของกระบวนการ ยุติธรรม

เหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้กระบวนการยุติธรรมยากที่จะถึงได้โดยเกษตรกร ก็เพราะว่า ระบบกฎหมายตั้งอยู่บนแนวคิดเรื่องความเท่าเทียมกัน หรือหลักความเสมอภาคกันของคู่สัญญา ซึ่งแม้จะ ยึดแนวความคิดดังกล่าวเป็นที่ตั้งหรือเป็นฐานความคิด แต่ก็ควรสิ่งที่ควรพิจารณาควบคู่ไปด้วย คือ ผู้ที่ จะถือได้ว่ามีความเสมอภาคหรือความเท่าเทียมกันนั้นจะต้องมีข้อมูลข่าวสารที่เพียงพอ หรือ สามารถที่จะ

เข้าถึงแหล่งข้อมูลได้ง่าย การไหลเวียนของข้อมูลข่าวสารจะต้องสะดวก ทั้งนี้ เพื่อให้มีข้อมูลที่ครบถ้วนรอบด้านสามารถสร้างทางเลือกและตัดสินใจได้โดยการคาดการณ์กับอนาคตได้ นอกจากนี้ยังมีหลักเกณฑ์อีกประการหนึ่งซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญที่จะต้องนำมาพิจารณาประกอบด้วย คือ ความมีอิสระในการที่จะต่อรอง การตัดสินใจเป็นไปโดยอิสระปราศจากการถูกข่มขู่ การถูกหลอกลวง การฉ้อฉลใดๆ

แต่ในทางปฏิบัติ การทำสัญญากับบริษัทธุรกิจอุตสาหกรรมเกษตรและอาหารในข้อสัญญา มักจะมีข้อสัญญาที่กวนความรับผิดชอบต่างๆ ของบริษัทฯ และกำหนดเงื่อนไขที่เป็นการผลักภาระไปให้เกษตรกร นอกจากนี้ บริบทต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการทำสัญญาและการประกอบการก็อยู่ภายใต้การควบคุมของบริษัทแทบทั้งสิ้น ซึ่งเอกสารสัญญาในลักษณะของสัญญาสำเร็จรูป รวมถึงการเข้ามามีอิทธิพลเหนือการดำเนินการของเกษตรกรโดยการกำกับ การทำให้เกิดการบังคับใช้กฎหมายที่ไม่เป็นธรรมต่อเกษตรกรที่ขัดขึ้นต่อทิศทางและระบบการบริหารแบบผูกขาดทั้งในด้านการผลิตและด้านตลาด ตลอดจนการเข้าไปแทรกแซงในกลไกของรัฐและการทำให้ระบบราชการสร้างอุปสรรคในรูปแบบและลักษณะต่างๆ ที่ส่งผลให้เกษตรกรไม่สามารถเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมได้

ปัญหาพื้นฐานที่สำคัญที่สุดของระบบกระบวนการยุติธรรมในกรณีนี้คือ การมองไม่เห็นความแตกต่างกันของอำนาจต่อรองระหว่างคู่สัญญาที่เป็นเกษตรกรและธุรกิจอุตสาหกรรมเกษตรและอาหาร ซึ่งในปัจจุบันสำหรับการทำสัญญาในลักษณะเช่นนี้ในภาคธุรกิจอุตสาหกรรมเกษตรและอาหารยังไม่มีมาตรการในทางกฎหมายที่เป็นการเฉพาะเข้ามาดูแลให้เกิดความเป็นธรรม

2.งานการปฏิบัติการทางวิชาการเพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลง

ในมิติหนึ่งของกิจกรรมทางวิชาการที่ออกแบบเสริมกระบวนการทำงานทางวิชาการคือการนำเอาวิจัยไต้หวัน⁴ มาใช้เป็นเครื่องมือในการเสริมพลังให้กับกลุ่มเกษตรกร

ในกระบวนการดำเนินการคณะทำงานได้เลือกพื้นที่ตามความพร้อมในการศึกษาเพื่อดำเนินการปฏิบัติการในการทำวิจัยไต้หวัน 3 กรณีคือ

⁴ วิจัยไต้หวัน หมายถึง งานวิจัยที่ทำโดยชาวบ้านในฐานะเจ้าของประเด็นเพื่อใช้งานวิจัยในการจัดทำระบบฐานข้อมูล และใช้ประโยชน์จากฐานข้อมูลเพื่อการเปลี่ยนแปลงตนเอง เปลี่ยนแปลงโครงสร้างปัญหา รวมถึงการแสวงหาทางออกของปัญหา

- (1) กรณีเกษตรกรผู้เลี้ยงไก่เนื้อในชุมชนท้ายตลาด อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี และการจัดทำข้อมูลบัญชีฟาร์มเลี้ยงหมู
- (2) กรณีกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกข้าวโพดเมล็ดพันธุ์ อำเภอพร้าวกิ่ง จังหวัดเชียงใหม่ และ
- (3) กรณีแรงงานอพยพตัดอ้อยกลุ่มชาติพันธุ์กูย จ.ศรีสะเกษ

การวิจัยไต่สวนเกษตรกรพันธสัญญาเกี่ยวกับสัตว์

การวิจัยไต่สวน กรณีเกษตรกรผู้เลี้ยงไก่เนื้อในชุมชนท้ายตลาด อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี พบว่า เกษตรกรที่เลี้ยงไก่เนื้อภายใต้ระบบเกษตรกรพันธสัญญาต้องเผชิญกับความเสี่ยงที่เกิดขึ้นในด้านต่างๆ มากมาย ซึ่งสามารถแบ่งได้ 3 ประการ ประการแรก ความเสี่ยงจากโรคร้ายที่เกิดขึ้นจากการใช้สารเคมีและอาหาร เช่น โรคผิวหนัง และระบบทางเดินหายใจ เป็นต้น ประการที่สอง ความเสี่ยงที่เกิดจากกลวิธีต่างๆ ของบริษัท เช่น การจับไก่ ไม่ตรงเวลา การโกงตาชั่งของเจ้าหน้าที่จับไก่ และประการสุดท้าย ความเสี่ยงที่เกิดขึ้นจากภัยธรรมชาติ ซึ่งทำให้เกษตรกรต้องแบกรับความเสียหายอย่างหนัก ทั้งที่เกิดขึ้นกับไก่ ที่เลี้ยง อุปกรณ์ต่างๆ ภายในฟาร์ม และปลาที่เลี้ยงไว้ในบ่อใต้โรงเรือน ซึ่งจากการสำรวจพบว่ามีค่าเสียหายไม่ต่ำกว่า 12,793,010 บาท จากทั้งหมด 30 ฟาร์ม ทำให้เกษตรกรผู้เลี้ยงไก่เนื้อบางส่วนต้องเผชิญกับการข่มขู่จากบริษัทภายในท้องถิ่นว่า จะฟ้องดำเนินคดีหากไม่ชดเชยค่าเสียหายให้กับบริษัท

การทำวิจัยไต่สวน กรณีเกษตรกรผู้เลี้ยงไก่เนื้อภายใต้ระบบเกษตรกรพันธสัญญา ทำให้เกษตรกรผู้เลี้ยงเนื้อได้ตระหนักถึงภาวะความเสี่ยงในด้านต่างๆ ที่เกิดขึ้นจากธรรมชาติ กลวิธีของบริษัท หรือความเสี่ยงที่เกิดจากกระบวนการเลี้ยงไก่เนื้อ ที่บริษัทเป็นผู้ผูกขาดปัจจัยในการผลิตทั้งหมด ทั้งอาหาร สัตว์ ยา การกำหนดราคา การกำหนดระยะเวลาในการจับไก่เนื้อ ความเสี่ยงที่เกิดขึ้นทำให้เกษตรกรต้องเผชิญกับความทุกข์ ความกังวล ก่อให้เกิดความเสียหายต่อเกษตรกรอย่างมาก

มีเกษตรกรผู้เลี้ยงไก่เนื้อจำนวนหนึ่งที่ตระหนักถึงความเสี่ยงที่บริษัทผลักรามาให้กับเกษตรกร และพร้อมที่จะออกจากการเลี้ยงไก่เนื้อภายใต้เกษตรกรพันธสัญญา เพื่อที่จะกลับมาทำการเกษตรแบบดั้งเดิม ทำเกษตรอินทรีย์ เป็นการทำการเกษตรอย่างพอเพียง และยั่งยืน แต่ยังมีเกษตรกรผู้เลี้ยงไก่เนื้ออีกจำนวนไม่น้อยที่ยังคงยอมจำนนให้การเลี้ยงไก่เนื้อภายใต้ระบบเกษตรกรพันธสัญญา ซึ่งยอมรับภาวะความเสี่ยงที่จะเกิดขึ้น แม้จะตระหนักรู้ว่า หากยังอยู่ในระบบเกษตรกรพันธสัญญาจะก่อให้เกิดความเสียหายกับเกษตรกรและอยู่ในวังวนของการแบกรับภาระความเสี่ยงต่างๆ ซึ่งภาวะความเสี่ยงที่เกิดขึ้นอาจจะตกทอดไปยังลูกหลานให้ต้องมาตกอยู่ในระบบเกษตรกรพันธสัญญาต่อไป แต่เกษตรกรก็ยอมที่จะอยู่ในระบบ

เกษตรกรพันธสัญญา แม้จะถูกผูกขาดปัจจัยการผลิต ผูกขาดตลาดจากบริษัท และความเสี่ยงต่อสุขภาพก็ตาม แต่ที่ต้องเสี่ยงอยู่ก็เพราะหวังว่า สักวันหนึ่งจะทำให้สามารถปลดหนี้ และมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นได้

นอกจากการใช้กระบวนการวิจัยไต้หวันในกรณีผู้เลี้ยงไก่แล้ว ยังมีการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับการคำนวณหาต้นทุนในการเลี้ยงและผลตอบแทนที่ได้รับจากบริษัท เพื่อเป็นชุดระบบฐานข้อมูลให้กับเกษตรกรรายอื่นๆ

การวิจัยไต้หวันเกษตรกรพันธสัญญาเกี่ยวกับพืช

ในการวิจัยไต้หวัน กรณีกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกข้าวโพดเมล็ดพันธุ์ อำเภอฟั่ววู จังหวัดเซียงใหม่ ได้ลงพื้นที่เก็บข้อมูลเพิ่มเติมในด้านกระบวนการหลังการเก็บเกี่ยวตั้งแต่การเก็บเกี่ยวฝักข้าวโพดเมล็ดพันธุ์จนกระทั่งนำเมล็ดพันธุ์ข้าวโพดบรรจุถุงเพื่อจำหน่าย และข้อมูลการตลาดของกลุ่มเกษตรกรทำน่าน้ำแพร่ ในด้านการสร้างตลาด กลยุทธ์ในการสร้างตลาด รวมทั้งตลาดเมล็ดพันธุ์ข้าวโพดที่สำคัญของสมาชิกกลุ่มเกษตรกรทำน่าน้ำแพร่

จากการทำวิจัยไต้หวันกรณีข้าวโพดเมล็ดพันธุ์ ทำให้เกษตรกรผู้ปลูกข้าวโพดเมล็ดพันธุ์ได้ตระหนักรู้ถึงปัญหาการผูกขาดตลาดเมล็ดพันธุ์ และการสกัดกั้นไม่ให้เกษตรกรเข้ามาทำธุรกิจเมล็ดพันธุ์ของบริษัทธุรกิจเมล็ดพันธุ์ อีกทั้งเกษตรกรยังตระหนักว่าตนเองมีองค์ความรู้ในการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวโพดโดยกลุ่มเกษตรกรเพื่อให้มีคุณภาพและการบริหารจัดการในการควบคุมคุณภาพของเมล็ดพันธุ์ข้าวโพด ทำให้กลุ่มเกษตรกรทำน่าน้ำแพร่มีความเข้มแข็ง และเกิดความร่วมมือกันระหว่างผู้ผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวโพดและผู้ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เกษตรกรผู้ปลูกข้าวโพดเมล็ดพันธุ์ได้นำองค์ความรู้เกี่ยวกับการผลิตข้าวโพดเมล็ดพันธุ์ไปเผยแพร่ให้กับกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกข้าวโพดในจังหวัดเลย เพื่อให้กลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกข้าวโพดในจังหวัดเลยสามารถผลิตข้าวโพดเมล็ดพันธุ์ได้

การทำวิจัยไต้หวันทำให้เกษตรกรผู้ปลูกข้าวโพดเมล็ดพันธุ์ได้แลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการต่อสู้ การผลิตข้าวโพดเมล็ดพันธุ์ กับเครือข่ายเกษตรกรพันธสัญญา และร่วมกันหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในระบบเกษตรกรพันธสัญญา

การวิจัยไต้หวันกรณีแรงงานอพยพตัดอ้อยชาติพันธุ์กุ่ม

จากการวิจัยไต้หวันกรณีอ้อย มีการดำเนินการในสองกรณีคือ

กรณีที่ 1 ในฐานะลูกไร่ผู้ปลูกอ้อยเพื่อศึกษาต้นทุนในการปลูกอ้อยกับกระบวนการในการขายอ้อยเข้าสู่โรงงาน ในมิติที่แตกต่างไปจาก พระราชบัญญัติอ้อยและน้ำตาล

กรณีที่ 2 ในฐานะ แรงงานตัดอ้อยเป็นกลไกหนึ่งที่สำคัญในสายพานการผลิตอ้อยเพื่อส่งโรงงานน้ำตาล และแรงงานที่จ้างไปตัดอ้อยในพื้นที่ต่างๆ มักจะเป็นเป็นแรงงานอพยพตัดอ้อยกลุ่มชาติ

พันธกิจ ซึ่งเป็นแรงงานตัดอ้อยที่อยู่ล่างสุดของสายพานการผลิตอ้อย และถูกมองข้ามในการให้ความช่วยเหลือจากหน่วยงานรัฐ ทำให้แรงงานตัดอ้อยกลุ่มชาติพันธุ์ถูกไม่ได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายจากรัฐและถูกเอารัดเอาเปรียบจากนายจ้างเสมอมา

สำหรับการวิจัยที่บ้านกรณีแรงงานอพยพตัดอ้อยชาติพันธุ์ถูก พบว่า ชาวบ้านกลุ่มชาติพันธุ์ถูกต้องมีวิถีชีวิตแบบแรงงานอพยพโดยการเดินทางเป็นแรงงานตัดอ้อยในช่วงเดือนธันวาคมถึงเดือนเมษายนของทุกปี เพื่อที่จะนำเงินมาทำนา ซื้อปุ๋ย ยา และใช้จ่ายอื่นๆ รวมทั้งการหาเงินเพื่อใช้หนี้ในระบบ จึงทำให้เกิด “ระบบการตกเขียวแรงงาน” หรือ “ระบบเงินเขียว”

งานวิจัยที่บ้านยังพบว่า แรงงานอพยพตัดอ้อยมีความเสี่ยงด้านสุขภาพเนื่องจากการตัดอ้อยต้องใช้แรงงานอย่างหนัก ต้องทำงานท่ามกลางแสงแดดที่ร้อนระอุ หรือบางครั้งหากนายจ้างเผาไร่อ้อยเพื่อเร่งตัดอ้อย พวกเขาต้องทำงานท่ามกลางเถาเถาของใบอ้อย สภาพการทำงานตัดอ้อยทำให้แรงงานส่วนใหญ่ต้องเผชิญกับปัญหาสุขภาพ แรงงานส่วนมากจะเบี่ยงจากสถานีนามัยจากหมู่บ้านซึ่งส่วนใหญ่เป็นยาแก้แพ้และยาแก้โรคผิวหนัง จากการที่คณะนักวิจัยที่บ้านติดตามแรงงานที่อพยพไปตัดอ้อยที่จังหวัดสระแก้ว พบว่าแรงงานส่วนใหญ่จะไปขอเบี่ยงการรักษากล้ามเนื้ออักเสบจากสถานีนามัยซึ่งสะท้อนให้เห็นสภาพการทำงานหนักของแรงงานตัดอ้อย และในบรรดาแรงงานด้วยกัน ผู้หญิงที่ตั้งครรภ์ทารก และเด็กวัยเล็กจะเป็นกลุ่มที่เสี่ยงมากที่สุด เพราะผู้หญิงที่ตั้งครรภ์ก็ต้องทำงานหนักเช่นเดียวกับผู้ชาย บางครั้งคลอดลูกระหว่างตัดอ้อยและต่อมาลูกก็เสียชีวิตเพราะร่างกายไม่สมบูรณ์ เด็กที่คลอดในระหว่างการตัดอ้อยนั้น หน่วยงานราชการไม่สามารถออกสูติบัตรให้ได้ เนื่องจากแรงงานตัดอ้อยเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ถูก มีหลายคนที่ไม่ได้จดทะเบียนเป็นแรงงานข้ามชาติ แม้ว่าแรงงานเหล่านี้จะมีบัตรประชาชนไทยก็ตาม อีกทั้งความเสี่ยงจากอุบัติเหตุก็เป็นปัญหาสำคัญของแรงงาน ซึ่งมีแรงงานตัดอ้อยเสียชีวิตระหว่างการตัดอ้อย เนื่องจากสภาพการทำงานที่เสี่ยงต่ออุบัติเหตุ ทำให้แต่ละปีมีแรงงานตัดอ้อยเสียชีวิตเพราะอุบัติเหตุที่เกิดจากการตัดอ้อย

งานวิจัยที่บ้านกรณีแรงงานอพยพตัดอ้อยชาติพันธุ์ถูกได้ชี้ให้เห็นว่านายทุนได้นำเอา ระบบ "การตกเขียวแรงงาน" มาใช้กับแรงงานตัดอ้อย ภายใต้ระบบนี้ ชาวบ้านที่ยากจนต้องตกอยู่ในวงจรหนี้สินและต้องทำงานอย่างหนักเพื่อชดใช้หนี้ โดยที่แรงงานไม่ได้รับสวัสดิการ ไม่มีสวัสดิภาพในการทำงาน อีกทั้งทำให้ลูกหลานขาดโอกาสในเรียนหนังสือ และท้ายที่สุดก็ต้องสืบทอดอาชีพแรงงานอพยพตัดอ้อยต่อไป

3. งานการสร้างเครือข่ายทางวิชาการ

การดำเนินการในระยะเวลาที่ผ่านมามีความพยายามที่จะพัฒนาความเป็นเครือข่ายทางวิชาการ ในสองลักษณะคือเครือข่ายวิชาแบบข้ามศาสตร์ และ เครือข่ายภาควิชาการเชิงพื้นที่ โดยเฉพาะพื้นที่ซึ่งมีเกษตรกรภายใต้ระบบเกษตรพันธสัญญามีปัญหาอยู่ แต่ในระยะเวลาที่ผ่านมาความเป็นเครือข่ายทางวิชาการมุ่งเน้นที่จะให้ความสำคัญกับการจัดทำข้อเสนอเชิงนโยบายเป็นหลัก

4.งานการผลิตและออกแบบสื่อเพื่อสนับสนุนการเคลื่อนไหว

หัวใจสำคัญในการเคลื่อนไหวเพื่อการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่สุดเพื่อต่อสู้กับเครือข่ายธุรกิจอุตสาหกรรมการเกษตรและอาหาร คือการต้องทำงานกับ กลุ่มเกษตรกร เครือข่ายผู้บริโภค และการดำเนินการให้มีพลังเช่นนั้นได้ ต้องนำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาทางวิชาการในระดับต่างๆมาแปลงให้เป็นสื่อ ซึ่งในกระบวนการปฏิบัติการครั้งนี้การผลิตและการออกแบบสื่อจึงกลายเป็นผลพลอยได้จากการทำงาน